

Глава VI

ВЕЛИКЕ БОРБЕ ЗА ПРЕБАЦИВАЊЕ У СРБИЈУ

Операције савезничких армија у пролеће и лето 1944. су још непосредније истакле значај балканског и југословенског ратишта, где су ослободилачке армије Југославије, Грчке и Албаније¹ држале велике делове националних територија и за себе везивале крупне немачке снаге. Оне су озбиљно угрожавале Хитлеров одбрамбени систем у овом делу Европе.²

Народноослободилачка војска Југославије се припремала за коначно ослобођење земље и до средине 1944. израсла у снагу од 12 корпуса, односно 39 дивизија и више самосталних бригада, батаљона, партизанских одреда и ратну морнарицу (преко 350.000 бораца). Својом бројном снагом и успешгош операцијама она је већ постала спона између англоамеричких армија у Италији и јужног крила Црвене армије на подручју доњег тока Дунава. Наиме, својим дејствима НОВЈ је у то време на активном југословенском ратишту за себе везала крупне немачке, бугарске и мађарске окупаторске снаге; 26 дивизија, 35 пукова, 40 батаљона и друге самосталне бригаде, пукове, батаљоне а затим родовске, полицијске, помоћне и квислиншке јединице. Концентрација крупних јединица НОВЈ, нарочито у Црној

¹ У Алоанији је тада било око 40.000, а у Грчкој 70.000 бораца.

² Persy Ernest, Schramm, Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, Band, IV, Frankfurt am Mein, 1961, стр. 81, 93, 607.

Г-ори и Босни, и њихов продор у Србију могао је изазвати још озбиљније тешкоће у немачкој одбрани Балкана.

Због тога је немачка Врховна команда оружаних снага упркос стварности што се на другим фронтима све више осећала потреба за новим снагама, држала на Балкану крупне јединице које су са квислиншким формацијама достигале 1,000.000 војника. Те снаге су биле под командом врховног војног команданта Југоистока генерал-фелдмаршала Максимилијана Вајкса, чије је седиште било у Београду. Њему су били потчињени: група армија „Е“, јачине преко 350.000 војника на грчком и македонском оперативном подручју; 2. оклопна армија (5. СС брдски, 15. брдски, 21. брдски и 69. армијски корпус) на територији Хрватске, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Албашлје; трупе војноуправног команданта Југоистока у Србији, снаге 97. корпуса у Истри и Словенији и делови 18. корпуса у североисточном делу Словеније. Само у Србији у јулу 1944. налазило се око 80.000 немачких, 40.000 бугарских и 80.000 војника домаћих издајника.³

Средином 1944. године врховни командант је донео коначну одлуку о преношењу тежишта дејстава јачих снага НОВЈ ка истоку и за завршну офанзиву ради ослобођења Србије. Оперативна група дивизија (2. пролетерска, 5. и 17. ударна дивизија), прикуљена у долини Лима, требало је да упадне у Србију и овлада сектором Копаоника, Голије и Јавора; 1. пролетерски корпус (1. и 6. пролетерска дивизија) из рејона Пјеваља да избије на Златибор и средњи ток Колубаре; 12. ударни корпус (16. и 36. дивизија) из источне Босне да продре у рејон Медведника и Субовобра; 11. и 28. дивизија из рејона Зворника имале су да пређу Дрину и избију на сектор Крупња.⁴

³ Архив ВИИ, Микрофилм НАВ-Н-Т-ЗП, филм 190/461-464; „Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—1945“. ВИИ. 1957, стр. 10; Петар Вишњић „Операције за ослобођење Србије 1944“.

⁴ Ж. Атанацковић „Срем у НОР и социјалистичкој револуцији“, стр. 486—487; Петар Вишњић „Операција за ослобођење Србије 1944“ стр. 26—27.

Немци су пажљиво пратили те припреме и груписање НОВЈ и по наређењу врховног команданта Југоистока предузели против НОВЈ у Србији операције „Трумф“ и „Кераус“, а против 2, 3. и 12. корпуса у Црној Гори и источној Босни операције са шифром „Драуфгенгер“, „Резлајн“, „Фојервер“ и „Рибецал“, са циљем да спрече продор НОВЈ у Србију и њихово спајање са тамошњим снагама ради коначног ослобођења Србије.⁵

1.БОРБЕ 16. ИЗБ. ДИВИЗИЈЕ НА БИРЧУ И У ШЕКОВИЋИМА И ПРИХВАТ 6. ПРОЛЕТЕРСКЕ ДИВИЗИЈЕ

У операцијама против 3. и 12. корпуса НОВЈ у источној Босни: непријатељ је ангажовао 7. СС „Принц Еуген“ дивизију (без 14. пука), 13. СС „Ханџар дивизију“, 12. усташку и 8. домобранску бригаду. затим Озренски, Сарајевски, Мајевички, Дрински и Романијски четнички корпус. Замисао команданта немачког 5. СС брдског армијског корпуса била је да снаге нашег 3. и 12. ударног корпуса одбаци из источне Босне што даље на запад од Дрине, да спречи прихват 6. пролетерске и 11. ударне дивизије на реци Босни од стране јединица 12. корпуса и да заузме партизански аеродром близу села Шековића код Власенице.⁶

У време припрема и груписања непријатељских снага за ове операције 3. корпус се са својом 38. дивизијом налазио на просторији Сребреница — Братунац, док је 27. дивизија била око Власенице и Осмака. Дванаести корпус је са 16. дивизијом био у рејону Бановића на југоисточним падинама Озрена, а са 36. дивизијом у рејону Папраће и Ракина брда у долини Дрињаче.⁷

Концентричан напад напред наведених непријатељских снага почео је 17. јула 1944. од Тузле, Зворника и Кладња према Шековићима. У борбама које су

⁵ Исто.

⁶ Архив ВИИ, к. 16, бр. рег. 26/1.

⁷ Архив ВИИ, к. 951, бр. рег. 54/3; к. 1240, бр. рег. 14/2; Архив ПК СК Војводине 4166/VIII-4-5/44. 4189/VIII-4-6/44.

се развиле и трајале до краја јула непријатељ» је успео да овлада простором Шековића и да потисне 3. и 12. корпус према планинама Јавору, Звијезди и Коњуху. Најжешће борбе вођене су у рејонима Шековпћа, Јукавца, Грачанице у долини Спрече, код Рашева, Ракина брда и на друму Тузла — Зворник.

У долини реке Криваје 36. дивизија се разместила на лросторији Ковачићи, Главичина, Миланковићи да би 1. августа прешла у Горњи и Доњи Балић, Диштицу и Мањин врх, недалеко од Рибнице. Шеснаеста дивизија је добила задатак да крене ка реци Босни, ради прихвата 6. пролетерске и 11. ударне дивизије.⁸

У сусрет 6. пролетерској дивизији кренуле су 1. и 2. војвођанска бригада 16. дивизије, док је њена 4. бригада добила задатак да обезбеђује дејства 1. и 2. бригаде и да руши пругу Олово — Завидовићи. Тридесет шеста дивизија је имала задатак да ослободи Олово а 38. дивизија 3. корпуса — Кладањ.

Овај око стотину километара дуг марш 1. и 2. војвођанске бригаде ка реци Боени водио је кроз тешко проходни планински и пошумљени терен, преко Коњуха и Вранице. Приликом преласка пруге Олово — Завидовићи дивизија је на више места прекинула пругу и срушила осам мањих мостова и пропуста. Напоран марш и глад сасвим су изнурили борце. Вздесних и рањених било је све више, а неколико бораца је уирло од глади и изнемоглости.⁹

Кад су 1. и 2. војвођанска бригада кренуле из рејона Бановића преко Рибнице у правцу Немиле и Беговог Хана, требало је носити рањене и болесне борце из претходних борби на Бирчу и око Шековића и у исто време водити борбу са непријатељем на прелазу пруге Олово — Завидовићи и дал>е све до реке Босне. При томе је 2. бригада често била задужена да носи рањенике. Њени борци су у том одговорном и тешком

⁸ Исто.

* Ж. Атанацковић „Срем у НОР и социјалистичкој револуцији“, стр. 488; Петар Вишњић „Операције за ослобођење Србије 1944“, стр. 32; Архив ВЈШ, к. 1240, бр. пер. 14/2, 20/2, 20-21/1; к. 589, бр. пер. 5/1-9/1.

задатку показали висок степен другарства и морално-политичке чврстине. Њене чете и батаљони су на овом маршу у честим сусретним борбама успевали да изненаде непријатељеве колоне, избегну заседе и да се брзо одлепе, користећи маневар и ноћ за пребацивање У Друге рејоне.

„... Десетар Душан Ђурић Шило, обућар из сремског села Војке недалеко од Старе Пазове, предњачио је у свим акцијама бригаде на овом маршу. Пуст, распојасан и својеглав“, прича његов командир вода Љубан Јовановић, „Шило је стизао и где треба и где други тешко могу. Кад год су се тражили добровољци за ношење рањеника, он се одмах јављао. Исто тако био је међу првим у бомбашким групама, први у нападу, а последњи у повлачењу. На изглед својеглав и груб, а срце му као у детета. Изнад пруге Олово—Завидовићи, поред Криваје брда ми кренули у напад на рејон Жеравице, а Шило са бомбама — први; псује на сав глас и баца бомбе. Одједном крв му плусну по лицу и цури му низ кошуљу и одело. Видим ранише га у главу. Било ми је страшно! Као да мене нешто прострели, као брата да ми погоди... Зовем болничарку Милену Мрдаљ и она га преви. Трчи сирота Милена за Шилом, виче колико је грло носи да стане, само за тренутак, да га превије. Он ни не хаје. И само псује непријатеља, скида све свеце са неба. Али и отвара ватру! 'Чекај' — вели он Милки Андрић, заменику комесара чете, која је убрзо тешко рањена, 'док их докусуримо, а онда нека Милена превија'. Опет Милена за њим и погибе храбро. Погибе за друга коме је хитала у помоћ...“¹⁰

Борбе на Враници

Шеснаеста војвођанска дивизија (без 4. бригаде) преко Сухе — Бабиног гроба — Твртковца — Руде главе избила је 27. јула у рејон планине Вранице. Ту је дат нешто дужи предах да би се борци одморили, али и да би се 1. и 2. бригада растертиле носила и рањеника. Штаб дивизије, са којим се налазио и командант корпуса Данило Лекић, комплексно је на овом састанку анализирао ситуацију током читавог марша

¹⁰О Исто; Иво Матовић, „Повратак ратника“, стр. 119—120; Сећање Љубана Јовановића.

— од Бановића до планине Вранице, дао одговарајуће задатке бригаама до избијања на реку Босну, прихвата 6. пролетерске дивизије и покрета назад у долину Криваје. Између осталог, упозорено је и на то да је непријатељ будно пратио покрет дивизије и да ју је на овом маршу следио у стопу, или јој припремао заседе и ударе с бокова и из позадине; да се главнина дивизије стално налазила на напорном маршу по планинском, беспутном и веома пошумљеном земљишту, без редовне исхране, што је знатно изнурило и здраве борце, који су носећи рањене и болесне другове и сами постали болесници и умирали од глади и изнемоглости; да 6. пролетерска и 11. ударна дивизија такође на левој обали реке Босне воде сталне борбе ради форсирање ове реке и да би у том циљу гребало обезбедити сигуран мостобран на десној обали Босне. Указано је, исто тако, да према проценама обавештајне службе непријатељ већ грушше снаге за нови напад на јединице 3. и 12. корпуса, те би у повратку са реке Босне, требало припремити људство за нове напоре који их ишчекују; да би непријатељ могао извести удар из позадине и у рејон Вранице са циљем да осујети прихват 6. пролетерске и 11. дивизије, јер су његове снаге операцијом „Фојервер“ (Feuerwehr) већ започеле нападе на 11. дивизију да би онемогућиле њен прелазак у источну Босну.¹¹

На планини Враница су остављени сви рањеници и болесници и бригадне коморе. За њихово обезбеђење одређени су 1. батаљон из 1. и 3. батаљон из 2. бригаде, а главнина обе бригаде избила је, ноћу 28/29. јула, у долину реке Босне, између Немиле и Беговог Хана, где је образован прихватни мостобран. Четири батаљона 2. бригаде заузеле су предвиђене положаје и лорушила 500 метара пута према Беговом Хану. Организоване су и мере обезбеђења, а на путевима су подигнуте и барикаде. У току ноћи делови 7. СС „Принц Еуген“ дивизије покушавали су у више наврата да продру од Беговог Хана према мостобрану, али су се

¹¹ Петар Вишњић „Операције за ослобођење Србије 1944“, стр. 32—33; Ж. Атанацковић „Војвођански пролетери“, стр. 127; Иво Матовић „Повратак ратника“, стр. 120.

борци 2. бригаде упорно бранили и одржали мостобран. Приликом преласка првих делова 6. дивизије на десном крилу 2. бригаде дошло је и до неспоразума. Борци из Војводине били су у немачким униформама, а извиђачки делови 1. личке бригаде 6. дивизије, који су претходне ноћи имали борбу с Немцима, не знајући да су то наши, отворили су ватру на Војвођане. Захваљујући правовременој интервенцији команданта 1. батаљона 2. бригаде, који је дао уговорене знаке, неспоразум је брзо отклоњен. Пушкарање је прекинуто и настало грлање бораца.¹²

Непријатељ је брзо реаговао и улагао напоре да се убади између обе дивизије. Читаву ноћ 28/29. јула вођене су оштре борбе све док се 6. пролетерска дивизија није пребацила у источну Босну. Пред зору 29. јула падала је киша, квасила одећу и лепила кошуље за влажно тело бораца. Уз то било је прохладно, а борци гладни и уморни. Личани су прелазили реку уз помоћ конопаца и јашући мазге и коње. За то време 1. и 2. војвођанска бригада упорно су и одлучно одбијали све јурише делова немачке 7. СС дивизије, усташко-домобранских и четничких снага.¹³

У селима Шеговићи и Гладовићи Војвођани и Личани су скромно прославили борбени сусрет. Поделили су све залихе хране, измењали шкрту ратничку реч и радује успешног преласка реке Босне и сусрета. Одозго са Вранице, четири километра од реке Босне, чуле су се јаке детонације. Лако је било закључити да је тамо отпочела драматична борба заштитних снага 16. дивизије, болнице и коморе обе бригаде. Заштитну, коју су сачињавали борци 1. батаљона 1. и 3. батаљона 2. бригаде, из позадине и са бокова напали су делови 7. СС „Принц Еуген“ дивизије, усташко-домобранске и четничке снаге. Они су овамо стигли од Зенице и одмах из покрета почели са силовитим јуришима. Најпре су напали 3. батаљон 2. бригаде. Једна чета је обезбеђивала штаб корпуса, док су се остале чете распоредиле око болнице и комора. Са 1. четом

¹² Исто.

¹⁹ Исто.

био је и заменик комесара батаљона Радован Орешчанин. Ујутро је неко из чете рекао да је у близини велики воћњак са зрелим воћем. Сви су били гладни и желели су да се окрепе, па су напустили оружје које је било расклопано ради чишћења. Орешчанин је затворио очи пред глађу изнемоглих бораца. Одједном ватра са свих страна. Један стражар је већ пао. Други је повикао: „Немци!“ У то се по једном делу чете, која је расклопила оружје, просуо дуги рафал шарца.

О томе прича Рајко Дураћ, комесар чете:
„...Ја расклопио пушку, и чистим. Сви чистимо! Кад загрме рафал ја склопих на брзину пушку и повиках командире Гаврану: „Славићу ти рођендан док си жив, што си мене и све борце натерао да расклопимо и чистимо оружје“. Поједини борци покушавају да склопе оружје, али не иде никако. Млади су и неискусни, неки се и прспали. Делови оружја им остали на ђебадима или су поиспадали у трку. Два митраљеза ћуте. Нишанције отишле да беру јабуке. Чета се повлачи, али куда? Галаме наши борци, а и Немци! Букве танке, па не знаш где заклон да ухватиш. Почеше и наши да пуцају. Одједном видим команданта корпуса Данила Лекића. Сјурио се са ваљером у руци. Позива на јуриш. Орешчагош час за њим, час пред њим. Видим, вуче Лекића, виче му да залегне, хоће испред њега да га заштити, али овај ни да чује! Тек иза тога огласи се наш шарац. Оба туку рафалима! Као да ме сунце огреја“.

Борци 3. батаљона 2. бригаде уз помоћ 1. батаљона 1. бригаде зауставише први јуриш есесоваца. Али непријатељ је упорно јуришао, тако да се борба претворила у судар прса у прса. Штао дивизије хитно упућује у правцу Вранице и 3. батаљон 1. бригаде, који готово из покрета улази у борбу. Окршај је трајао све док рањеници и дивизијске установе нису потпуно евакуисани.¹⁴

„Погибе нам“ — наставља Дураћ — „Стеван Жегарац из Гргуроваца, па водни делегат Васа Петрић, комесар чете Душан Велисављевић из Прогара, секретар ћелије Миливој Мали, Драга Дикић из Чааме, Лазар Докић, Дана Пауновић из Гргуроваца, Радован Чемер-

¹⁴ Исто.

лић из Вишњићева. Погибе у јуришу храбро 12 бораца и руководилаца 3. батаљона 2. бригаде ..."

Четврти батаљон 2. бригаде повучен са положаја на реци Босни и у трку избио у рејон Вранице. Напао је непријатеља из покрета и, пошто га је разбио, кренуо у напад на коту Твртковац, која се окомито узди-зала изнад Вракице. Ту су као заштитница задржали јуршле Немаца, док су неке јединице 6. пролетерске и делови 1. и 2. војвођанске бригаде извели силовити удар на Руду главу. Непријатељ је одбачен, па су глав-нине обе дивизије кренуле према реци Криваји.¹⁵

2. НА МАРШУ ДУГОМ 800 КИЛОМЕТАРА КРОЗ ХЕРЦЕГОВИНУ И ЦРНУ ГОРУ

Замисао штаба 12. ударног корпуса да мало одмо-ри своје јединице у долини Криваје, а затим да при-ступи форсирању реке Дрине није се могла остварити. Иако је 36. дивизија разбила непријатељску посаду и ослободила Олово, а 38. дивизија 3. корпуса ослободила Кладањ, непријатељ је већ припремао план за нови концентрични напад на 3. и 12. корпус у ишрем рејону плагаше Коњуха и Звијезде. За то су ангажоване сна-ге 7. СС „Принц Еуген“ дивизије, 13. СС „Ханцар ди-визије“, 1. и 11. усташке и 8. домобранске бригаде, Ро-манијски, Дрински и Озренски четнички корпус. Кон-центрично наступање непријатеља почело је 1. августа 1944. од Кладња, Власенице, Сарајева, Вареша, Соко-ца, Вишеграда, Романије, Устиколине, Горажда и Оло-ва. Непријатељ је из ширег окружења све више стезао обруч око планине Звијезде и Коњуха где су се на-лазиле јединице 3. и 12. корпуса и 6. пролетерске ди-визије.¹⁶

Непријатељ је ипак упорно тежио да се пробије долином Криваје и да тако раздвоји снаге 3. и 12. кор-пуса. Најтеже борбе вођене су у долини те реке, око Возућа, Рибнице, Вареша и села Вијаке. Непријатељ је имао око 60 мртвих.¹⁷

¹⁵ Исто.

" Исто.

" Исто; Хронологија, стр. 843.

Петог августа 1944. наређено је 4. бригади да се хитно пребаци у рејон села Врапци — Доње Бабине и да тамо затвори правац Хан Пијесак — Соколац. 1. и 2. бригада егигу на просторију Доње Бабине, где су одмах сгупиле у оштре борбе са деловима 7. СС дивизије. Ценећи да 12. корпус намерава да пређе друм Хан Пијесак — Соколац — Сарајево — и да би наше јединице могле напасти и Соколац, 7. СС дивизија се поставила на друм Соколад — Рогатица, а 13. СС дивизија на пут Хан Пијесак — Соколац. Од Фоче до Међеђе активирани су и четници. Тако се 12. корпус опет нашао у окружењу на доста уском простору. Покушано је да се обе његове дивизије усмере најпре у правцу Јахорине, а онда на исток према **Дриш1**, ради преласка у Србију. Међутим, у поподневним часовима непријатељ је у рејону Доње Бабине поново напао 1. и 2. бригаду. Зато командант 12. корпуса одлучује да све јединице у току ноћи 6/7. августа пређу комуникацију Соколац — Хан Пијесак, што је и остварено код села Луке. Корпус се тада упутио ка плашши Деветаку и Фочи. Исте ноћи 3. корпус се пробио преко комуникације Хан Пијесак — Власеница и кренуо ка планрши Јавор и Сребреници. Из централне Босне, на сектору Немила — Копривна, прешла је 8. августа у источну Босну и 11. дивизија и преко Коњуха се упутила ка 3. корпусу.¹⁸

У тим борбама на прелазу друма Хан Пијесак—Соколац, херојски је пао и секретар партијске организације батаљона Живан Живанов Срце. То је био веома тежак губитак за партијску организацију и за читаву 2. бригаду. Због његове добротe и племенитости добио је у партизанима надимак Срце, па су га тако сви његови другови знали и ословљавали. Живан је рођен 1923. године, у доњосремском селу Прогар, недалеко од Земуна. Са непуних 18 година активно се укључио у НО покрет и са својим мештагаша пошао у прве акције — на сечење бандера и паљење жита. У 19. години Живан је борац Посавског одреда и Посавског батаљона, с којим у са-

¹⁸ Архив ВИИ. к. 954, бр. рег. 4—7, 5/8; к. 1240, бр. рег. 22/1, 23/1, 14/2, 27/2; к. 589, бр. рег. 8/1, 9/1; к. 1244 бр. рег. 24/3, 25/3; к. 589-6, фасц. 10, бр. рег. 8/22; Ж. Атанацковић, „Срем у НОР и социјалистичкој револуцији“, стр. 488.

ставу 6. источnobосанске бригаде пролази у источну Босну и учествује у борбама на Бирчу и Мајевици — око Лопара, Малешеваца, Јабланице, Шековића, у нападу на Власеницу и другим. Тада је био на дужности комесара чете. На дан формирања 2. војвођанске бригаде Живан постаје заменик комесара и секретар партијске организације у 2. батаљону. Са Ибром, Џокејом и Радованом Петровићем организује нападе на Сребреницу, Власеницу, Зворник, Цапарде, Бијељину, Тузлу, Кладањ и на друге посаде.

Живан је био ванредно цењен од свих бораца и старешина као веома храбар борац и искусан руководи-лац. Увек је био непосредан у контакту са људима, разумевао их и помагао им да издрже све ратне тешкоће. Пречачавајући им бољу сутрашњицу, срећнији живот. Такав је остао еве до своје херојске погибије.

Нова крв на већ крвавим стазама

Пред јединице Дванаестог корпуса које су се кретале ка Дрини ради пребацивања у Србију северно од друма Рогатица — Вишеград испречили су се опет делови 7. СС „Принц Еуген“ дивизије, усташко-домобранске и четничке једишце. Дешифрујући депеше наших штабова немачка команда је правовремено реаговала на сваки покрет наших јединица. Тада штаб Дванаестог корпуса одустаје од намераваног преласка Дрине северно од Рогатице и одлучује се за маневар ка Прачи и Реновици ради прелаза друма Сарајево — Вишеград. После дводневних борби јединице корпуса су разбиле делове 7. СС дивизије, заузеле, 8. августа Реновицу и наставиле покрет према Фочи.¹⁹ Непријатељ је код Праче и Реновице имао преко 130 мртвих, а уништено му је и 7 камиона и један оклопни воз. На челу бомбаша и противтенковаца код Праће био је и комесар 4. батаљона 1. бригаде Јосип Клаић.

Дрина је била близу и веровало се у могућност њеног преласка у рејону Фоче и Устиколине. Али, непријатељ је пратио корпус у стопу, а део својих снага постављао на његове бокове — према Дрини да би му по сваку цену и овде онемогућио прелаз у Србију. Да-

¹⁹ Хронологија, стр. 844.

и путеви Дванаестог корпуса били су управљени према Црној Гори — према стазама пролетерских и ударних бригада и дивизија у бици на Сутјесци. Нова крв Војвођана заливала је већ кржаве стазе пролетера.²⁰

Трагови дугих маршева и напорних борби, почев од половине марта 1944, испољавали су се на сваком борцу. На циљ се стизало последњом снагом а, и кад се стигло, поново би се, уместо одмора и окрепљења, кренуло даље, пело на неку чуку или би се у претходници, побочници или заштитници прихватала нова борба. Стално пењање стрминама за борце војвођанске равнице изискивало је крајњи напор. Њихова измучена лица постала су издужена и бледозеленкаста, усне суве и испуцале, а очи утонуле у отекле капке и надуване подочњаке. Поједини борци би једноставно сели не могавши да макну. Командири и комесари су обилазили и храбрили посустале и помагали изнемогле. Број рањешника и болесника у 12. корпусу попео се на 1.500, а од тога око 800 само из 16. дивизије.²¹

Друга војвођанска бригада је од Коњуха до села Реновице била час у претходници, а час у заштитници или је читава бригада носила рањенике и изнемогле борце. Носили су их командант Сава Согић и комесар Арсо Мијовић; носили /су комунисти, окојевци и најснажнији омладинци.²²

Пред вече 9. августа Немци су запосели положаје на линији: Љешник — Котка (к. 1231) — Кременско брдо (триг. 1202), западно од Устиколине. Са положаја између Фоче и Устиколине две хаубице су почеле да туку положаје 16. дивизије у селима Жешћу и Превили. Од Калиновика за Фочу петнаест камиона пребацивало је непријатељеву пешадију; од Јахорине и железничке пруге Сарајево — Вишеград непријатељ је предузео дејства према Дванаестом корпусу. Ситуација је постајала слична оној после преласка кому-

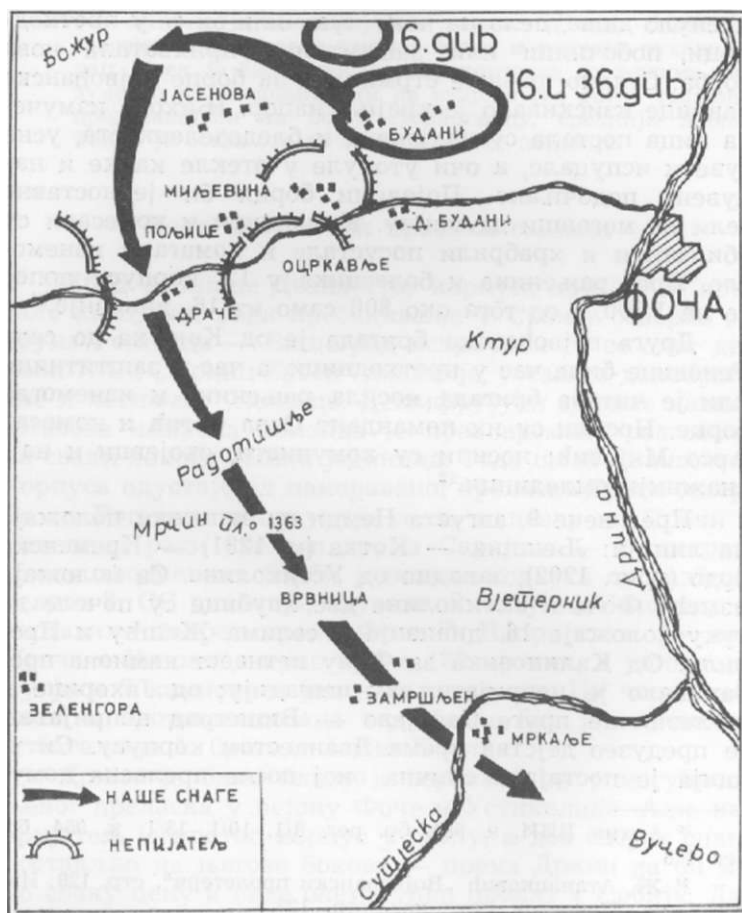
²⁰ Архив ВИИ. к. 585. бр. рег. 8/1, 10/1, 13/1; к. 954, бр. рег. 4/8.

²¹ Ж. Атанацковић „Војвођански пролетери“, стр. 129; Иво Матовић „Повратак ратника“, стр. 127.

²² Исто.

никације Соколац — Хан Пијесак. Услед тога није било могуће прећи Дрину ни код Устиколине.

Штаб Дванаестог корпуса наредио је 10. августа штабовима 6. пролетерске, 16. и 36. војвођанске дивизије да све јединице наставе марш општим правцем Миљевина — Јелеч — Говза, пређу комуникацију Фоча — Калиновик и наставе покрет на југ у правцу

Прелаз комуникације Фоча — Калиновик

села Врбнице. Међутим, непријатељ је пре наших јединица већ био запосео поменути комуникацију. Због тога је у циљу прикривања даљег покрета изведен маневар на запад, према селу Мрежице. Но, и поред марша дугог 50 км комуникација се лоново морала прећи ноћу 11/12. августа у рејону села Драча, источно од Калиновика. под жестоком борбом са непријатељем. Пошто је 6. пролетерска одустаала од прелаза на овом правцу и одлучила се да заобиђе Калиновик, то је још више отежало пребацивање 12. корпуса. По преласку свих јединица корпус је наставио покрет ка Сутјесци, избивши 14. августа у рејон села Врбнице, Замрштена, Луке, Ћурева и Мркаља.²³

Успут негде у рејону Врбнице и Замрштена је за часак застала и залегла у једној дубодolini између столетних шума. Борци навалише на изворску воду, а скидоше и обућу да би опрали рањаве ноге. Пошто тренутно није било непосредног додира са непријатељем, борци су се мало и раскомотили, а приличан број их је и заспао. Одједном је зачуло се са свих страна. Командант корпуса Данило Лекић Шпанац и комесар бригаде Арса упали су у 2 батаљон и дизали борце. Шилу је то била и последња борба. Храбро је ту погинуо за постољем митраљеза. Али не сам. Пали су и многи други који су јурнули да поврате коморе. Непријатељ је у свим тим борбама с Дванаеспш корпусом док је прелазео комуникацију Фоча — Калиновик имао око 150 мртвих.²⁴ На њој су из 2. бригаде јуначки погинули: Мирко Љубинковић и Бојка Војкић из Шимановаца, Никола Јовановић из Нештина, Милован Краник из Јарка и други.

Масовки хероизам бораца 2. бригаде

Ту у рејону Врбнице и Лучких колиба бригаде 16. дивизије ишчекивале су нову могућност за прелаз

²³ Архив ВИИ, к. 954, бр. рег. 4/8; к. 951. бр. рег. 8/1, 9/1; к. 589, бр. рег. 13/1, 14/1; к. 589-6, бр. рег. 8/24, 8/58, фасц. 10; Периша Грујић „Шеснаеста војвођанска дивизија“.

²⁴ Исто; Иво Матовић „Повратак ратника“, стр. 128; Хронологија, стр. 844.

преко Дрине. Међутим та могућнаст није остварена, јер су непријатељском операцијом „Рибецал“ („Rübezahl“) биле захваћене Црна Гора и Херцеговина. Корпус је тада кренуо ка Пиви и Пивској планини водећи оштре борбе и удаљавајући се све више од источне Босне.

Већ 15. августа, у зору, јача колона 7. СС дивизије и четника упутила се из Бадиноваца, Фоче и Калиновика у правцу Врбнице и Лучких колиба.

„... Нас петорица са два пушкомитраџеза“ — каже Петар Поповић из Бешке, тада борац 2. бригаде — „о-безбеђивали смо покрете од правца Фоче. У близини се зачуло кукурикање петла, па ускоро пронађосмо и једну омању кућу. У њој само старија жена. Пекла је проју на жару. Погледа нас онако изненађена и убрзо се прибра. Виде да смо партизани, па нам утрпа готово читаву проју. Гладни и уморни, појели смо је онако врућу за тили час...“

Развијени у стрељачки строј есеовци и четници су поку>али низ литице и са друма Фоча — Калинов**ВПК** на 1, 2. **И** 4. бригаду 16. дивизије. Непријатељу стално пристижу нова појачања и нападају час дретходницу, час заштитницу дивизије. У таквој ситуацији командант 16. дивизије наређује да се 1, 2. и 4. бригада што пре врате назад. Настадоше оштре борбе. Глад и умор бораца као да су нестали. Туку се као рисови. И тако из дана у дан бројни јуриши и масовни херо-Итзам бораца. Само у рејону Зеленгоре јединице Дванастог корпуса нанеле су непријатељу губитке од преко 200 мртвих и рањених. Наши губици износили су преко 100 избачених из строја.²⁵

Из 2. бригаде погинули су: Сава Видицки, Радослав Гмизић, Радован Данојлић, Трива Кузманчевић, Васа Најледић, Митар Окановић, Миле Остојић, Мита Продановић, Лаза Пузић, Марко Симуновић, Милош Стојановић, Стеван Церовић. Драгутин Шајић, Павле Шуатуновачки и други.

²⁵ Ж. Атанацковић „Срем у НОР и социјалистичкој револуцији“ стр. 490; Хронологија, стр. 844.

Присећајући се тих догађаја Лаза Петрикоња, тада комесар чете, прича: „Командант батаљона Грга Кордунат био је до Коњских вода командир чете, а онда, кад паде Муја, постаде командант батаљона. Курир батаљона Куна трчи и преноси Арсино наређење, али га успут сасече снап. Хоће другови да га извуку, а Куна ни да чује. Испуца из пиштоља пет-шест метака на непријатеља. Последњи испали у себе. Имао је једва петнаест година. Непријатељски рафал погоди и двојицу нишаниџа, па помоћници преузеше оружје ..

„ .. .Комесара Лазу, Тончику и мене“ — оживљава те дане Рајко Штрбачки — „одредили да идемо на зачелу Четвртог батаљона, да помогнемо изнемоглима, да не оставимо успаваног и премореног... Идемо ка Сутјесци. Кад видимо наш борац. Али не хаје на позиве да пође с нама. Засео, пуца на Немце који јуре да нам пресеку пут. Био је то Јова Ракић, из Кусића у Банату. Позивамо га по имену. Он нам само погледом показа на тешко рањене ноге. Био је сасвим непокретан. Није мислио на себе, већ на другове. Понели смо га, мада се отимао..“²⁷

Петнаестог августа 1944. на Коњским водама пао је командант батаљона у 2. бригади Бранко Јанковић Муја. Петнаест дана пре Мујине погибије у рејону Вранице пао је и Светозар Матић Весник. Били су родом из Доњих Петроваца у Срему (Муја 1914. а Весник 1921. године рођен). Обојица су били радници, Мујо пољопривредни надничар, а Весник кројачки радник. У партизанима су ступили у 1942. години и заједно ратовали и као борци и као старешине. Муја је већ средином 1942. године у Посавском одреду постао командир чете. Обојица су новембра те године у саставу Посавског батаљона 6. бригаде и Сремског одреда стоглаи у источну Босну и прошли славним борбеним путевима 6. бригаде и одреда све до дана образовања 2. војвођавске бригаде. Тада Муја постаје заменик команданта 1. батаљона, док је Весник интендант у 2. батаљону све до погибије.

²⁶ Иво Матовић „Повратак ратника“, стр. 130—131.

²¹ Исто.

дали покрет, Колона је тако споро подилазила кањону Пиве као да гмиже. На суровом камењару, као свитац у мрклој ноћи, засветлела би понекад само нека брвнара или катун.

На Барном Долу је борце дочекала авијација и артиљерија непријатеља. Уза све те невоље воде се није могло наћи ни у јамама, чак ни снега није било! О узимању хране ни говора! Дошла наредба: „Не узимати ништа!“ Чак и ако донесу и нуде мештани, не дирати ништа, снабдевати се једино преко народноослободилачких одбора и интенданата.

Последњи залагај рањеницима

Бригада је мигољила долином Пиве да се извуче из ватреног казана, у коме је горело као у «котлу од експлозија артиљеријских зрна и авио-бомби.

„ . . . Носе ме четворица уз ону стрмину, оних 800 метара“ — сећа се ових дана Раде Миросављевић Шарац. „Смењују се друга четворица. Обилазе ме Куса, Чича и Орешчанин. Питају ме, како ми је. Сад ћемо, веле горе, и биће нам боље. Верујем им и стрпљиво чекам. И Чича ме је носио један део пута. Он онако мршав, па сам се мислио сад ће попустити и пашћу заједно с њим. Али се Чича не да и граби. На Барном Долу ме поверише једном старијем борцу, да ме смести и чува ме. Забавио се он око мене. Душеван човек. Знао сам га одраније, из борбе. Кад налете авиони, он ме упрти на леђа и скло-ни ме, а кад бомбардовање прође, враћа ме назад. Опет авиони, а он опет исто, а видим да не може ни себе на ногама држати . . .”²¹

. . . ^Наш 2. батаљон — прича Љуба Јовановић — има још 26 коња. Они посрћу изнемогли, али гурају и носе 2 минобачача, 4 противтенковске пушке, 2 тешка митраљеза и казане. Носе и рањене и болесне другове. Понегде коњићи вуку нас, а понегде ми подупремо њих. А њих смо раније чували као очи своје и хранили оним што смо ми требали да поједемо. А сад свега тога нема! Коњи остали боси, без потковица, поерћу као и борци, посустају их падају . . . Ми онда направисмо некакве самаре за две крупне посавске краве и казане на њих. По четири ка-

²⁰ Исто.

занчића на леђа једне краве и оне то вуку. Договарамо се ми комунисти шта ћемо и како ћемо даље. Закључак је да треба сачувати казане, али није речено ко ће их носити ако закољемо краве. Командант Глишо оде у штаб бригаде и дивизије да му одобре да оставимо и закопамо понешто од тешког оружја за које немамо муниције... Не може тако, рекоше му у штабу, а ми опет прти и вуци... Носимо ми здрави најпре рањене, болесне и изнемогле борце, па се враћамо на дно кањона Пиве и узимамо оружје. И тако целу ноћ. Отегло се то до Барног Дола, када Глишо на евоју руку нареди да се закопају митраљези и противтенковске пушке. Закопасмо их, а душа нам плаче. После је Глишо ишао и на рапорт команданту корпуса због тога. Оне две краве нам узеше интенданги. Кажу да је месо за рањене и болесне другове. Сви борци су као један гласали без речи да се даду. Наши другови из радног вода их одведоше у корпусну болницу и, стварно, нико од здравих није окусио њихово месо. Јели су само рањени и болесни другови.."³⁰

*У средишту непријатељске операције
„Рибецал“*

Немачка команда је показала крајњу упорност у борби за спречавање продора снага Народноослободилачке војоке у Србији. Одмах после неуспеле операције у рејону Андријевице командант Југоистока је наредио почетак операције на подручје Црне Горе и Санџака, с циљем да се НОВЈ одбаци из Санџака и источне Црне Горе, а потом да се окружи и разбије у ширем рејону Дурмитора. Планирано је концентрично наступање са линије: Пљевља — Пријепоље — Нова Варош — Подгорица (Титоград), На тежишту удара од Рожаја ка Андријевици ангажована је 1. брдска дивизија, а на осталим правцима четири ојачане пуковске групе са четницима и зеленокадровцима.

Обавештен о овим припремама и намерама непријатеља врховни командант маршал Тито је наредио штабу Другог корпуса да не прихвата фронталне борбе, већ да се јединице бацају непријатељу за леђа и да нападају његове бокове и позадину; да се на тај

начин створе могућности да Први пролетерски и Дванаести ударни корпус што пре крену у Србију.³¹

Операција „Рибецал“ почела је 12. августа, па се Дванаести корпус, избивши на планину Пиву (висораван оивичена Пивом, Таром и Дурмитором), нашао у средишту те операције. Пре тога Врховни штаб је наредио штабу Другог коршуса да прихвати 6, 16. и 36. дивизију и да им омогући снабдевање, одмор и попуну. Дванаести корпус се разместио у рејоне села: Велики Штулац, Недајно, Војновићи, Унач и Пишче, где је вршена расподела опреме и организационо сређиварве јединица. Расформирани су пети батаљони, а њихово људство додељено осталим јединицама. Борци су се мало одморили и нахранили, а штаб Дванаестог корпуса је разматрао могућност за продор у Србију.³²

Међутим, непријатељ је до 15. августа заузео Мојковац и Колашин. Пошто се 1. пролетерска дивизија одлепила од непријатеља и већ 17. августа била у покрету ка Прибоју, непријатељ је искористио ту празнину и пробио се од Пљевља на десну обалу Таре. Његова 1. брдска дивизија с линије Колашин — Мојковац хитала је ка Сињајевини, а делови 7. СС „Принц Еуген“ дивизије пробмјали су се од Шћепан-Поља према Дурмитору. На тај начин се стезао обруч око Дванаестог корпуса, 6. пролетерске и 3. ударне дивизије, које су морале прихватити одсудну одбрану да би обезбедиле транспорт својих рањеника и болесника на партизански аеродром Горња Брезна.

Битка за рањенике и болеснике

Још 19. августа стигло је наређење команданта корпуса да се главнина 2. бригаде употреби за пренос рањених и болесних бораца корпуса. Тада је бројно стање чета било 10—12 бораца. То су у ствари били руководиоци водова и чета. Уз ношење рањеника и

³¹ Петар Вишњић „Операције за ослобођење Србије 1944“, стр. 34.

³² Ж. Атанацковић „Срем у НОР и социјалистичкој револуцији“, стр. 492.

болесника према аеродрому Горња Брезна 2. бригада је заједно са осталим бригадама 16. и 36. дивизије и читавог корпуса морала и да води борбу с непријатељем који је надирао ка Дурмитору. Најжешће борбе вођене су код Кнежевића и Бобетиног врха. Да би се откачио од непријатеља и обезбедио евакуацију рањеника и болесника Дванаести корпус је 21. августа предузео општи противнапад на непријатеља. Борци 1, 2, 3, 4. и 5. бригаде борили су се као лавови да спасу и евакуишу своје рањене другове.

Из села Горње Брезне с импровизованог партизанског аеродрома пребачено је у Италију 23. августа 1944. у 36 транспортних авиона ;савезника више од 1.000 рањених и болесних бораца Дванаестог корпуса и 6. пролетерске дивизије. Битка за рањенике била је тиме завршена, али не и битка за пребацивање у Србију. Тај задатак је стајао пред Дванаестим корпусом и он га је ускоро реализовао.³³

Титова лична брига за Дванаести корпус

Будно пратећи покрете и дејства Дванаестог корпуса од Коњуха до Дурмитора врховни командант маршал Тито је у више наврата сугерирао његовом штабу поједине мере и поступке за даљи рад. А када је корпус стигао у долину Пиве, у рејон Дурмитора, маршал Тито је лично на себе преузео бригу око његовог снабдевања храном, одећом и свим другим потребама. О томе сведочи и ова депеша:

„... Јављајте ми сваког дана колико авиона храпе и другог сте примили претходне вечери. Ја ћу се лично бринути да добијете потребно — Тито . . .”³⁴

Депеша друга Тита је уз објашњење саопштена свим борцима пред стројем батаљона. У исто време саопштен им је и одговор штаба Дванаестог корпуса, који гласи:

³³ Ж, Атанацковић „Војвођански пролетери”, Иво Матовић „Повратак ратника”.

³⁴ Архив ВИИ, к, 951, бр. рег. 17/1.

„ . . . Твоја очинска брига и љубав, друже маршале, испуњава нас снагом да савладамо све тешкоће и извршимо постављене задатке...”

3. ОД ДУРМИТОРА ДО ДРИНЕ

Одмах после општег противнапада свих јединица и евакуације рањених и болесних бораца, Дванаести корпус се откачио од непријатеља, кренуо ка планини Голији и 23. августа избио на дросторију: Казанци, Загрђе, Вратковићи, Чарда и Крстац — југоисточно од Автовца. Сутрадан је наставио покрет и прешао комуникацију Автовац — Билећа и 25. августа избио У рејон села Риоца. Даља марш-рута водила је корпус западно од Фојнице преко комуникације Гацко — Невесиње да би 29. августа стигао у рејон Борча, југозападно од Зеленгоре.³⁵

После краћег предаха Дванаести корпус је наставио покрете на север ка источној Босни, према Јахорини и Старом Броду на Дрини. Код Јелеча је поново прешао комуникацију Фоча — Калиновик и до 1. септембра доспео у подножје Јахорине. У претходници 16. дивизије налазила се 2. војвођанска бригада. Неко од њених бораца је тихо запевао „Ај, колика је Јахорина планина ...”

У току ноћи 2/3. септембра корпус је код села Реновице јурнуо и разбио непријатељско обезбеђење на комуникацији Сарајево — Вишеград, а убрзо и на друму Сарајево — Рогатаца. Сутрадан 3. септембра, избио је на Дрину, недалеко од Старог Брода, и размеетио се на сектору Сјеверско — Ергеле — Борике — Рујник.³⁶

Борци из Војводине су успешно савладали и овај напорни марш преко херцеговачког крша. Јединице НОВЈ и становништво Херцеговине су им пружили свестрану подршку и помоћ у исхрани и краћем предаху. Сада у долини Дрине њима је предстојао још

³⁵ Архив ВИИ, к. 589, бр. рег. 22 1 - 27/1.

³⁶ Архив ВИИ, к. 589-6, ф. 10, бр. рег. 8/32, 8/33; к. 951, бр. рег. 25/1, 25/2; к. 966, бр. рег. 2/5: к. 1240, бр. рег. 28/1.

само један скок — прелазак реке да би се коначно нашли у Србији.

Тих дана радисти корпуса ухватили су и поруку Главног штаба Војводине, који се обраћао овим речима својим борцима, војвођанским бригадама, дивизијама и Дванаестом корпусу;

„ . . . Ситуација у Војводини је врло добра. Надамо се да ћете нас убрзо посетити. Сви вас жељно очекујемо! . . .

Пред борцима Дванаестог корпуса стајала је Дрина, плаховита, хладна и тајанствена. Србија је била на дохвату руке. Војводина их је звала и поздрављала.

У Ергеле Борике код команданта корпуса позвани су, негде поподне 3. септембра 1944. руководиоци обавештајне службе Дванаестог корпуса, 16. дивизије, 1. и 2. војвођанске бригаде — Александар Бакић, Миленко Радованов, Радомир Галовић, Марко Нинковић и други. Добили су конкретан и прецизан задатак: да испитају прилазе Дрини код Старог Брода и могућности њеног прелаза, као и да установе бројне ознаке, распоред и јачину непријатељских снага на десној обали реке, у Србији. Обавештајци су морали донети и прецизније податке о непријатељу који је већ наваливао на наше јединице од Вишеграда и Рогатице. С њима су 1. бригада 16. дивизије и 3. и 5. бригада 36. дивизије већ водиле оштре борбе. Стари пратиоци из непријатељеве 7. СС „Принц Еуген“ дивизије, немачке и усташко-домобранске посаде Вишеграда и Рогатице, опет су се сударили са корпусом.³⁷

Обавештајци су брзо одабрали борце за извршење постављених задатака, нарочито за испитивање Дрине и околине Старог Брода. Били су то махом добри пливачи и снажнији борци. Сишли су ноћу путељком на обалу реке. Покушали су да дозивањем успоставе везу са деловима 1. пролетерске дивизије, која је већ била у Србији и која је требало да упути део снага за ттрихват Дванаестог корпуса на десну обалу Дрине.³⁸

³⁷ Архив ВИИ, к. 382, бр. рег. 29/5; Дешеш Дванаестог корпуса.

³⁸ Архив ВИИ, к. 382, бр. рег. 29/5; к. депеша 12. корпуса; к. 1240, бр. рег. 30/2, 52/1; к. 589-6, ф-10, бр. рег. 33, 34.

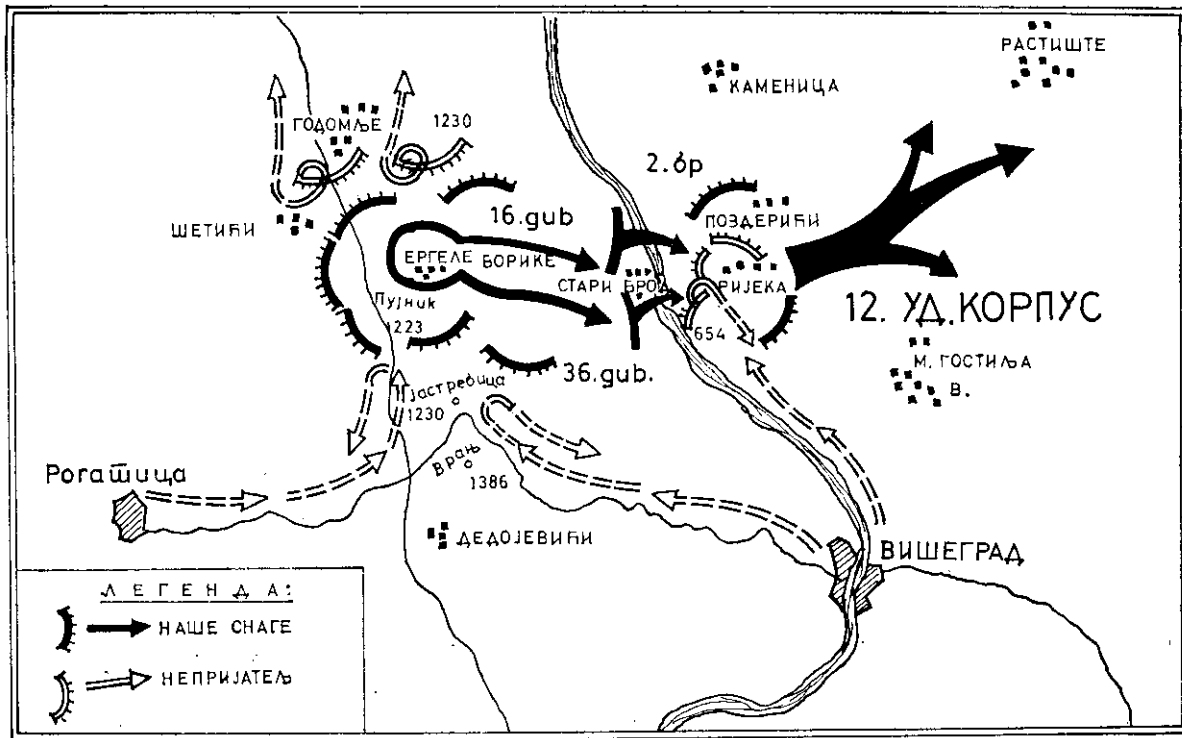
Пошто се са десне обале није иико одазивао, за-
кључили су да пролетери нису још стигли. Почели су
испитивати гцжлазе реци, као и да ли постоји неки
чамац или скела. Радомир Галовић Браца и двојица
бораца покушаше да препливају реку, наги са пикав-
цима око врата. Међутим, у томе је само Браца успео.
Претражио је десну абалу, али није нашао ни екелу,
ни чамац, нити кога да му пружи какво обавештење.
Вратили су се и обавестили штаб коргтуса о резулта-
тима евојих извиђања.

Марко Перичин Камењар, командант 16. дивизије,
у овој ситуацији такође није мировао. Сишао је на
Дрину и наредио једној групи бораца да од растурене
грађе у напуштеним кућама Старог Брода сложе сплав.
„... Одједном" — сећа се Камењар — „неко повика из
шуме ‚Ко је тамо?' Нисам одговорио. Сачекам мало па
упитам, ‚А ко је тамо?' Одговоре ми да су четници.
‚И овде су четници' — одвратим. Рекоше ми да не лра-
вим сплав, јер ту уз Дрину има један гвоздени пон-
тон...

У претходници Дванаестог корпуса

У претходници корпуса и 16. дивизије била је 2.
бригада и налазила се при обали Дрине. Имала је за-
датак да прва пређе реку. Борци 3. батаљона са ко-
мандантом Гавром Кресојевићем на челу већ су били
почели да раскивају грађу са једне куће када им
Камењар саогпшти да је ту негде у близини метални
понтон. Ускоро је Гаврина патрола довела два ме-
штанина из Старог Брода. На питање „где је тај пон-
тон" — они у почетку одговорише да не знају. Тек
кад им запрети да ће им спалити куће, они рекоше
да је понтон потопљен на обали. Убрзо је био у рукама
каших бораца.

На Рујнику, Ергеле Борикама и Сјеверском борбе
су постале све оштрије и динамичније. Непријатељ је
све чешће наваљивао да осујети прелаз Дрине, али су
1, 3. и 5. бригада упорно одолевале и одбијале јурише
есесоваца, четника, усташа и домобрана. За то време

Форсирање Дрине код Старог Брода — септембар 1944.

24 борца 1. чете 3. (Гавриног) батаљона 2. бригаде већ се отиснуло преко Дрине. Чета је на десној обали имала задатак да заузме Понос и обезбеди прелаз осталим јединицама корпуса. Пливачи ове чете, са аутоматима око врата, први су прешли Дрину. Остали аутомати нанизани су на рогове једног бика, којег су гонили борци преко реке на другу обалу. Тада је чета јурнула на Понос, разбила Немце и четнике и заузела га.

Цео дан и целу ноћ 5. и 6. септембра 1944. Дванаести корпус је на једном месту прелаза, помоћу једног понтона, прелазило Дрину. Тамо на њеној десној обали, у Србији, корпусу је стигла и похвала маршала Тита:

„... За примјерну упорност и јунаштво при извршењу свих задатака у шестолесечним непрекидним борбама са окупаторима и домаћим издајницима изражаваам захвалност и признање борцима, подофицирима, официрима и политкомесарима Двацаестог корпуса на челу са командаитом генерал-мајором Лекићем. Форсирање ријеке Дрине под најтежим околиностима, уз тешке бојеве и скоро без средстава за такав потхват, јесте доказ да славне војвођанске дивизије Двацаестог корпуса достојно заузимају једно од првих мјеста у редовижа НОВЈ . . .”³⁹

³⁹ „Петнаест војвођанских бригада”, Нови Сад, 1953, стр. 267; Архив ВИИ, к. 589-6, бр. рег. 8/10.